

CSIMPÁNZTESZTTEL A NYELVKELETKEZÉS KUTATÁSÁÉRT

Sverker Johansson: A nyelv eredetéről. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2021. 416 lap

A nyelv eredetéhez olyan elemi kérdések kapcsolódnak, mint: Hogyan alakultak ki a nyelvek? Miért csak az ember képes a beszédre? Kik voltak az első beszélők? Létezett-e – és ha igen, hány – ősnyelv? Megtanulhat-e egy robot egy bármilyen nyelvet? Sverker Johansson *A nyelv eredete* című könyvében megpróbálkozik a lehetetlennel: közérthető, szórakoztató formában megfogalmazni azt, amiről a nyelvtudománynak is csak feltételezései vannak. Johansson könyve emberi mivoltunk legfontosabb vonásáról, a nyelv keletkezésének és működésének elméleteiről szól, kitér a nyelvtan természetére, a nyelv és a kultúra összefüggéseire, a nyelvi ösztön kérdésére, és megpróbálja a nagyközönség számára is megfogalmazni „a beszélő állat” evolúciós csodáját.

A kötet három nagy részből áll. Az I. rész *A nyelvről* címet viseli, és általánosságban foglalkozik a nyelv természetével: a nyelvtan legfontosabb fogalmainak (magán- és mássalhangzók, szófajok, mondatrészek stb.) bemutatása után a nyelvi univerzálék (a kötetben univerzáliák) és a különböző grammatikafelfogások ismertetésére kerül sor. A II. rész címe: *Az eredetről*, amely főként antropológiai és evolúciós nézőpontból közelít az emberi egyedfejlődéshez – ezen belül is főként a nyelv kialakulásának feltételeit veszi górcső alá (a segítőkészség, a biológiai feltételek – pl. a tükrőneuronok – meglétét, valamint a nyelvi ösztön és a nyelvi gének kérdését). A III. rész

A nyelv eredetéről címet kapta, amely voltaképpen esszenciája az első két fejezetben taglaltaknak, emellett a szerző a fejezetben kísérletet tesz az első beszédtemák alapján meghatározni a nyelv kialakulásának lehetséges okait.

*

Mivel a nyelv(ek) keletkezésének idejéből nem áll rendelkezésünkre írásos történeti emlék, ezért csak az emberi őseleletekre, a régészeti-paleontológiai kutatásokra támaszkodhatunk. Johansson is ehhez a módszerhez nyúl: az őseleletek és Darwin evolúcióelmélete alapján von le következtetéseket a nyelv időbeli keletkezésére, kulturális szerepére és kommunikációs funkciójára egyaránt, összekötve mindezt az emberi fizikum változásainak taglalásával. Vizsgálatainak kiindulópontját az egyik fejezetben így ragadja meg: „Tudjuk, hogy az ember nyelvet nem beszélő ősekből fejlődött ki. Így aztán a nyelvi képességnek is ki kellett fejlődnie” (199). Ez az alapvetés a kötet nyelvtani elméletekről szóló részeit is más megvilágításba helyezi: a szerző beszél ugyan konstrukciós, funkcionális és generatív nyelvtanról, ezeket látszólag egyenrangúként tüntetve föl, ugyanakkor a nyelvtan kifejlődésének szükségessége miatt Johansson Noam Chomsky innátaelméletével (és általában a generatív nyelvszemlélettel) szemben több fejezetben is kifejezetten kritikus: „A generativisták által felve-

tett veleszületett nyelvtani modul nem tud kifejlődni, és nem is ez az egyetlen gond vele, így nem lehet a nyelvi képességünk része” (199). „Chomsky szerint az agy fejlődését befolyásoló gének valamelyikében egy kisebb mutáció odáig vezetett, hogy az ember egyszer csak egy működő nyelvtani modullal a fejében jött a világra” (269). „A gondolati nyelvről szóló elképzelés legnagyobb gondja viszont, hogy nincs észszerű módja egy ilyen nyelv elsajátításának a gyerekek által” (271). „Összegezve: merész gondolat, hogy a nyelv a külvilággal való mindennemű kapocs nélkül jött létre, ám semmi alapja nincs Chomsky elméleti keretrendszerén kívül” (272).

Nem ez a szerző egyetlen kritikai nézőpontja a nyelvtudomány valamely erősebben támogatott elképzelésével kapcsolatban. A nyelvek keletkezésére kétféle elméletet szokás számontartani: a monogenezist – vagyis hogy minden nyelv egy közös ősnnyelvből alakult ki – és a poligenezist – azaz a több központú nyelvkialakulást. A tudomány az utóbbit tartja valószínűbbnek, Johansson azonban a monogenezis mellett érvel. A bibliai Bábel tornya története mint ennek egyik képes leírása sokak számára ismerős lehet, a történet szerepel is a kötet elején, a nyelvhasználat bibliai vonatkozásainál, a monogenezis magyarázatára – tudományos szempontból – azonban nem elégséges. Johansson az ősnnyelv kialakulását a Homo erectushoz köti, és azzal érvel, hogy az erectusnál már nagyjából 1,8 millió évvel ezelőtt rendelkezésre állhatott az a „rugalmas nyelvi képesség” (150), amely a nyelv kialakulásához elengedhetetlen volt. Johansson szerint a Homo erectus elterjedése és a visszakövetkeztethető robbanásszerű fejlődé-

se tanúskodhat arról, hogy a különböző embercsoportok az erectustól tanulták a nyelvet. „A helyszín lehet bárhol a mai Fokvárostól Jakartáig. Az *erectus* feltűnően stabil faj volt hosszú időn át. Miután elterjedtek a világban, nagyjából ugyanúgy éltek egymillió éven át, ami valószínűtlenné teszi, hogy ezen időszak közepén alakult ki a nyelv, és nem forgatott fel gyökerestül mindent – egy ekkora esemény hagyott volna régészeti nyomot. Ezért én a leghihetőbbnek azt tartom, hogy a nyelv vagy pont a stabil periódus előtt, vagy pont a stabil periódus után jelent meg. Így aztán [...] [az] tűnik a legvalószínűbbnek, [hogy] egyetlen ősnnyelv alakult ki még Afrikában” (379). Johansson úgy véli, hogy „a nyelvnek kiejthetőnek kell lennie az emberi torok által – vagy elmutogathatónak az emberi kéz révén –, a nyelvnek el kell férnie az emberi agyban, az embergyereknek észszerű időn belül meg kell tudnia tanulni” (153). Erre – a szerző szerint – jó eséllyel a Homo erectus már képes volt.

*

A *Bevezetés a nyelvtudományba*, valamint a *Szociolingvisztika* című órákon azt tanítjuk a hallgatóknak, hogy a társadalom és a nyelv kölcsönösen feltételezik egymást, egyik nem létezhet a másik nélkül. A *társadalom* szó abszolút szótöve a *társ*, ez található meg a *társalgás* szavunkban is, amely az értelmező kéziszótár szerint ’társasági beszélgetést’ jelent. A társadalom és a társalgás egymást feltételezik, hiszen a nyelv igazából a használatból lesz élő. Ez tükröződik abban az érdekesítő fejezetben is, amelyben Johansson a nyelv kialakulásának okairól értekezik – pontról pontra összegyűjtve azokat

a lehetséges vonásokat, amelyek elvezethették őseinket a nyelv kialakulásáig. A szerző kérdése az, hogy mi lehetett az első társalgási téma. A következőkben a megvizsgált lehetőségek közül néhányat kiemelünk (281–314):

Dalpárbaj: Azaz a zene és a ritmus összekapcsolódása az énekeken keresztül. A zenével összefüggő nyelvkialakulást Johansson végül elveti, hiszen úgy véli: a madaraknak és más „éneklő” állatoknak sem alakult ki nyelvük, ráadásul a zene tanulása „nem egyetemes”, „nem tanuljuk meg spontán, mint a nyelvtant” (285). A zene ugyanakkor voltaképpen művészet, a művészet és a nyelv együttes születéséről pedig születtek már elméletek, tanulmányok és monográfiák is (vö. Balázs 2020: 71–80, 2021: 97–8).

Dögvadászok: A nyelv a tájékoztatás eszköze, és emiatt a beszélőnek rendelkeznie kell elvonatkoztatóképeséssel. Az adott helytől és időtől független eseményeket is el kell tudnia beszélni a hallgatóságának, ez pedig feltételezi a „szellemi időutazásra” (288) való képességet.

A hatalom nyelve, a nyelv hatalma: A nyelv a státuszszerezés eszköze a közösség többi tagjával való konspiráción keresztül. A támogatók gyűjtése ma is politikai feladat, ez azonban nem teremt egyenlő esélyeket és helyzeteket, a nyelv létrejöttében játszott szerepe tehát gyengébb lehet.

A történetmesélés: Korunkban népszerű a storytelling műfaja, amelyet a retorika, a pragmatika és a diszkurzuselemzés is fölfedezett magának. Johanssonnál a nyelvkialakulás egyik lehetséges okaként látjuk viszont, bár felmerül a gyanú, hogy először valamilyen pantomimmal, de legalábbis kézje-

lekkel és mimikával vegyülve tölthette be a funkcióját (nagyjából félmillió évvel ezelőtt). S az is lényeges – emeli ki Johansson –, hogy „a nyelv szerkezete is alátámasztja a gondolatot, miszerint a mesélés szerepet játszhatott a nyelv fejlődésében. A nyelvtanban sok minden a mesélésre van szabva [...]. A nyelvten minden tagmondatot időbélyeggel lát el, és az összes tagmondatot időrendi sorrendbe lehet állítani, illetve el lehet dönteni, hogy melyik jövőbeli esemény mennyire valószínű. [...] A múlt idő és a jövő idő használata sok összefüggésben hasznos lehet, de múltbeli időpontok egymáshoz viszonyítására leginkább csak a történetmesélés során van lehetőség” (295). A szerző így a magyar nyelvtanoktatás szempontjából is fontos tényezőre világít rá: a mondatelemzéssel amellet, hogy a körülöttünk lévő világ viszonyait képezzük le (vö. Pölcz 2022), a történetmesélés időbeliségét is feltérképezhetjük: az összetett mondatok tanával komplett történetek összeállítására lehetünk képesek akár úgy is, hogy szétszórta tagmondatokból kell fölépítenünk egy szöveget.

Oktatás: Az állatkölykök főként maguk tanulják ki az élet csínját-bínját (a szülők felügyelete mellett természetesen), kevés vagy semmilyen visszajelzést nem kapnak arról, hogy mit csinálnak jól vagy rosszul. A visszacsatolásokra építő oktatás az emberre jellemző tevékenység – ez ugyanis nyelvet igényel. „E szerint a nézet szerint tehát a nyelv azért jött létre, hogy tudjunk magyarázni és visszajelzést adni tanítás közben” (298). Legközelebbi rokonaink – pl. a csimpánzok – ebben sem túl erősek, de feltételezhetjük, hogy őseink „a tanítás által támasztott igények miatt ösztönözték a nyelv fejlődését” (299).

Johansson sajátos módszere az ún. csimpánzteszt, amelyet minden feltételezett keletkezési elmélet („első társalgási téma”) kapcsán elvégez. A teszt lényege a hihetőség: „[...] érdekes, és a nyelv evolúciója szempontjából lényeges, hogy sok[,] nyelvvel kapcsolatos képesség ott lappang a legközelebbi rokonainkban, és feltételezhetően megvolt már a közös őseinkben is öt-tízmillió évvel ezelőtt. Ez lejjebb teszi a lécet a nyelvi fejlődés számára, ugyanakkor felveti a kérdést, hogy ezek a képességek miért maradtak rejtve a csimpánzoknál, és miért nyilvánultak meg a mi őseinknél. Az őseink élethelyzetének valamilyen módon el kellett térnie a csimpánzok őseinek élethelyzetétől [...]. Egy jó teória nemcsak azt magyarázza meg, miért fejlődött ki az emberi nyelv, hanem azt is meg kell magyaráznia, miért nem kezdtek nyelvet használni a csimpánzok és más állatok” (81–2). Egy szemléletes példája a hihetőség tesztjének éppen a dögvadászokról szóló részben található (286–9). Ennek lényege, hogy az élelemkeresés folyamatában az embernek már képesnek kellett lennie arra, hogy tértől és időtől elvonatkoztatva kommunikáljon, ha el akarta magyarázni a horda többi tagjának, merre találják a zsákmányt. A társalgás során a körülmények ismertetése kerül előtérbe: az idő, a hely (vagyis az út hosszúsága és időtartama). Johansson szerint az embernek ez a képessége bizonyíték arra, hogy miért nem fejlődött ki más állatoknál a nyelv: kivételt képez talán a méhek tánca, ez azonban nem rugalmas, sőt tulajdonképpen zárt rendszer. Egy másik, a csimpánzteszten átmenő elmélet az oktatás, hiszen nyelv nélkül oktatni – ha magyarázni, visszajelezni szeretnénk – tulajdonképpen szinte lehetetlen.

Nem járt azonban ilyen szerencsével a teszten a dalpárbaj vagy a politikai hatalomszerzés mint nyelvkialakító eszköz, mivel az előbbinek szemantikája, utóbbinak pedig egalitarianizmust teremtő ereje nincsen. A csimpánzteszt tehát visszatérő motívuma a kötetben az elméletek és a következtetések ellenőrzésének, a szerző végig ezek kontrolljának szükségességét hangsúlyozza, ez a kritikai szemszög pedig szemléletformáló lehet az olvasó számára.

*

Johansson az emberi ősnyelv legfontosabb kritériumait a következőkben határozta meg (383–96): A nyelv eredete inkább szól a motivációról, mintsem egyfajta mutációról (lásd korábban a Chomsky-kritikát); az ősnyelv korán jelent meg az emberi egyedfejlődés során, és fokozatosan fejlődött ki; az ősnyelv kommunikatív és kevert volt (azaz egyaránt tartalmazott beszélt és jelelt elemeket), és létrejöttéhez nem volt szükség nyelvi ösztönre; az ősnyelv atomi volt. Ez utóbbi megállapítás bővebb magyarázatot is megérdemel, hiszen a szerző itt kerül talán legközelebb ahhoz, amit a gyermeknyelvvvel összefüggésben is kutatnak a nyelvészek, és amiről Deme László is írt monográfiát *A beszéd és a nyelv* címmel (Deme 1987): atomi egységekből (szavakból) épült-e fel a nyelvi üzenet, vagy egy holisztikus, összetett kifejezés bomlott-e szét elemeire a nyelv létrejöttekor? A szerző végkövetkeztése az, hogy „sokkal egyszerűbb folyamat atomi szavakból mondatokat építeni, mint szerkezet nélküli holisztikus kifejezéseket feldarabolni (386). Ez nem zárja ki azonban azt, hogy eleven gondolati világgal legyenek felruházva

az első beszélők: „Akárcsak a kisgyerek esetében, az első beszélő első szavai is olyasmiről szóltak, amiről az első beszélőnek már volt fogalma, ami jelen volt az első beszélő mindennapjaiban” (222). Deme elmélete annyiban különbözik Johansson felfogásától, hogy ő a mondatfajok megjelenésével és funkciójával köti össze az emberi nyelv keletkezését: a felkiáltás, a kijelentés és a parancs, valamint a kérdés és az óhajtás szándékának nyelvi leképezésével magyarázza az emberi kommunikáció első lépéseit, folytatásként pedig az egyes mondatrészek megjelenését feltételezi (Deme 1987: 19–25).

*

A nyelv eredetéről egyik legnagyobb érdeme, hogy a legfőbb gondolatok visszavisszatérnek, de korántsem unalmasan, hanem mindig új és új adalékkal kiegészítve. Az ismétlés révén az olvasó könnyen szintetizálhatja az egyes könyvrészek és fejezetek tartalmát, és mindez a szerző következetes gondolatmenetéről is tanúságot tesz. A megértést, a legfontosabb pontok rögzítését dőlt betűvel szedett rövid bekezdések segítik, amelyek összefoglalják az adott fejezet lényegét. A kötet néhány ponton tartalmaz kategorikus értékvéleményt („a kisebbségek iránti tapintat soha nem szerepelt a nacionalisták legkedvesebb szempontjai között” – 147), vagy erősen vitatható hasonlatot (pl. a hódítók nyelvének a kártékony patkányokhoz való hasonlítása – 149), amelyek néhány ponton elemelik az olvasót az objektivitástól, és inkább a szerző személyes véleményével szembesítik. Emellett apróbb – talán a leegyszerűsítésből fakadó – pontatlanságokat is fölfedezhe-

tünk a szövegben (a magánhangzók nem kizárólag a nyelv ide-oda mozgásával képződnek [278], ahogyan azt a szerző többször is leírja, hanem az ajkak és az állkapocs mozgása is szerepet játszik a képzésükben). Ezeket leszámítva azonban a kötet értékes és érdekes olvasmány, amely sikeresen bemutatja a nyelv eredetével kapcsolatos bizonytalanságokat, az egyes elméletek gyenge pontjait, kritikát fogalmaz meg velük kapcsolatban, és következetességre törekedve igyekszik a szerző saját elképzelését tudományos kutatások alapján bizonyítani. Sverker Johansson munkája jó példa a kritikus gondolkodás tárgyi tudásbeli megalapozottságára, és általánosabb tanulságul is szolgál: minden elképzelés hihetőségét szükséges alávetni a maga csimpánz-tesztjének, hogy elmondhassuk, mindent megtettünk a lehető leghitelesebb eredmény elérése érdekében.

Szakirodalom

- Balázs Géza 2020. *Nyelvszokások*. Inter-IKU. Budapest.
 Balázs Géza 2021. *A művészet és a nyelv születése*. MNYKNT–IKU. Budapest.
 Deme László 1987. *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest. Negyedik kiadás.
 Pölcz Ádám 2022. A mondatnemi elemzés életszerűségéről. *Magyar Nyelvőr* 177–85.
<https://doi.org/10.38143/Nyr.2022.2.177>

Pölcz Ádám

egyetemi adjunktus

ELTE Tanító- és Óvóképző Kar

Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék

E-mail: polcz.adam@tok.elte.hu

<https://orcid.org/0000-0001-7039-8323>